

Ərzaq təhlükəsizliyinin statistik tədqiqatı məsələləri

Ərzaq təhlükəsizliyi dövlətin təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi olmaqla aqrar və iqtisadi siyasətinin əsas məqsədlərini özündə əks etdirir. Ölkənin və onun ayrı-ayrı regionlarının dayanıqlı ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin formalaşması obyektiv elmi yanaşmanı, aqrar sahədə iqtisadi islahatların adekvat strategiyasının hazırlanması və idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu məsələ öz əksini «Ümumdünya ərzaq təhlükəsizliyi üzrə Roma bəyannaməsində» tapmışdır. Bu bəyannaməyə əsasən əhalinin ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı meyarlar əsasında həyata keçirilir.

1. Kəmiyyət etibarilə kifayət edəcək təhlükəsiz ərzağın fiziki mümkünlüyü, yəni ölkənin bütün ərazisi üzrə ərzaq məhsullarının daimi təminatının olması;
2. Əhalinin bütün sosial qrupları üçün ərzağın lazım olan həcminə və keyfiyyətinə iqtisadi mümkünlük, yəni sosial statusundan və yaşayış yerindən asılı olmayaraq, minimum səviyyədən aşağı olmamaqla, ərzaq məhsullarının əldə edilməsi imkanının mövcud olması;
3. Ərzaq sisteminin muxtariyyəti və iqtisadi müstəqilliyi;
4. Ölkənin bütün regionlarından olan əhalisinin ərzaqla etibarlı təminatı, yəni, mövsümi, hava şəraiti və digər təərəddüdlərin təsirini minimallaşdırmağa ərzaq sisteminin qadir olması.
5. Ərzaq sisteminin, genişləndirilmiş təkrar istehsal rejimində inkişafını əks etdirən, dayanıqlılığı.

Fəal və sağlam həyat tərzinin mövcudluğu kifayət qədər təhlükəsiz ərzaq təminatı ilə əlaqədardır. Ərzaq siyasəti yalnız istehsal, xarici ticarət, mühafizə və menecment sistemli və səmərəli şəkildə həlli məsələlərini əhatə etmir, eyni zamanda əsas ərzaq məhsullarının ədalətli bölgüsü, həmçinin kənd yerlərinin sosial inkişafı üzrə kompleks tədbirlər kimi nəzərdən keçirilir.

Ərzaq təhlükəsizliyi məsələləri beynəlxalq təşkilatların və hökumətlərarası qurumların diqqət mərkəzindədir. BMT-nin Ərzaq və Kənd təsərrüfatı Təşkilatı (FAO - Food and Agriculture Organization of the United Nations Organisation) Ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyasının əsas müddəələrindən aşağıdakıları müəyyən etmişdir:

- ərzaq təhlükəsizliyi - ərzaqla özünü təminatmə;
- ehtiyatlarını nəzərə alınmaqla ölkə öz ehtiyaclarını ödəmək üçün kifayət edəcək miqdarda ərzaq məhsulu istehsal etməlidir;
- hökumət fiziki və iqtisadi cəhətdən mümkün olan təhlükəsiz ərzağı təmin etməlidir.

FAO ərzaq təhlükəsizliyinin vəziyyətini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilər sistemini formalaşdırmışdır:

- ərzaq məhsulunun mövcudluğu (istehsalın həcmi, məhsuldarlıq/səmərəlilik, ehtiyatların səviyyəsi, itkilər və s.);
- ərzaq əldə etməyin mümkünlüyü (əhalinin gəlirləri nəzərə alınmaqla zəruri həcmdə ərzağın əldə edilməsinin iqtisadi mümkünlüyü, avtomobil, dəmir yolu və s. nəqliyyat vasitələri imkanlarını qiymətləndirməklə ərzağın çatdırılmasının mümkünlüyü);
- ərzaq təminatının stabil olması (müxtəlif dövrlər üzrə, ərzağın qiymətinin dəyişməsi zamanı və s. hallarda ərzağın kifayət edəcək miqdarda mövcudluğu; ərzağın mümkün olan kəsiri ilə bağlı problemlərlə əlaqədar təbii proseslərin və sosial nizamsızlığın izlənməsi);

- ərzaq istehlakı (faktiki istehlakın qida dəyəri üzrə normalara, yeni kalori, zülallar, mikroelementlər və s. üzrə uyğunluğu nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilməsi).

FAO tərəfindən tərtib olunmuş ərzaq təhlükəsizliyi indikatorları aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1

Ərzaq təhlükəsizliyi indikatorları

İndikatorun növü	Mənbə	Əhatə
Mövcudluq		
Qida rasionunun orta enerji (kalori) dəyəri	FAO	1990-2016
Ərzaq məhsullarının istehsalının orta dəyəri	FAO	1990-2013
Qida rasionunda dənli bitkilərin, kökümeyvəli (çuğundur, yerkökü və s.) və kökü yumruluların (kartof və s.) enerji dəyərinin (kalori) payı	FAO	1990-2011
Qida rasionunda zülalın orta miqdarı	FAO	1990-2011
Qida rasionunda heyvan mənşəli zülalın orta miqdarı	FAO	1990-2011
İmkanlılıq		
Bütün yolların tərkibində asfalt yolların faizli	Dünya Bankı	1990-2011
Yol şəbəkəsinin sıxlığı	Beynəlxalq Yol Federasiyası, Dünya Yol Statistikası	1990-2011
Dəmir yollarının sıxlığı	Dünya Bankı	1990-2012
Adambaşına ÜDM (alıcılıq qabiliyyətinə ekvivalent)	Dünya Bankı	1990-2013
Ölkə üzrə ərzağın qiymət indeksi	FAO/BƏT/Dünya Bankı	2000-2014
Ərzaq qıtlılığının (kifayət etməyən ərzağın) əhatə dairəsi	FAO	1990-2016
Əhalinin yoxsul təbəqəsinin ərzaq xərclərinin xüsusi çəkici	FAO	Qismən
Ərzaq qıtlılığının (defisitinin) dərinliyi	FAO	1990-2016
Qeyri-adekvat ərzağın əhatə dairəsi	FAO	1990-2016
Stabillik		
Taxılın idxaldan asılılıq əmsalı	FAO	1990-2011
Suvarma sistemi ilə təchiz olunmuş torpaqların xüsusi çəkisi	FAO	1990-2012
Malların ümumi ixracında ərzaq məhsulları idxalının payı	FAO	1990-2011
Siyasi stabillik və zorakılığın/terrorun mövcud olmaması	Dünya Bankı	1990-2013
Ölkədə ərzaq məhsulları qiymətində qeyri-stabillik	FAO/BƏT/Dünya Bankı	2000-2014
Adambaşına ərzaq məhsulları istehsalının dəyişkənliyi	FAO	1990-2013
Adambaşına ərzaq məhsulları təklifinin dəyişkənliyi	FAO	1990-2011
İstifadə		
İçməli su mənbələrinin mövcud olması	Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı/UNICEF	1990-2012
Təkmil sanitariya-texniki şəraitin mövcud olması	ÜST(Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı)/UNICEF	1990-2012
Distrofiyadan əziyyət çəkən 5 yaşadək uşaqların faizi	ÜST/UNICEF	1990-2014
Boy artımından geri qalan 5 yaşadək uşaqların faizi	ÜST/UNICEF	1990-2014
Çəkisi kifayət qədər olmayan 5 yaşadək uşaqların faizi	ÜST/UNICEF	1990-2014
Çəkisi kifayət qədər olmayan yaşlıların faizi	ÜST	Qismən
Hamilə qadınlar arasında anemiyanın (qanazlılığının) əhatə dairəsi	ÜST /Beynəlxalq Bank	1990-2011
5 yaşadək uşaqlar arasında anemiyanın əhatə dairəsi	ÜST /Beynəlxalq Bank	1990-2011
Əhali arasında A vitamininin defisitinin əhatə dairəsi	ÜST	Qismən
Məktəb yaşda olan uşaqlar arasında (6-12) yod defisitinin əhatə dairəsi	ÜST	Qismən
Əlavə faydalı statistik məlumatlar		
Əhalinin ümumi sayı		
Aclıqdan əziyyət çəkən əhalinin sayı		
Qida rasionunda tələb olunan minimal enerji (kalori)		
Qida rasionunda tələb olunan orta kalori (kalori)		
Qida rasionunda tələb olunan minimal kalori -Fiziki Aktivlik Səviyyəsi(=1.75)(PAL-Physical Activity Level=1,75)		

İndikatorun növü	Mənbə	Əhatə
Kalori istehlakının paylanması variyasiya əmsalı		
Kalori istehlakının paylanması asimetriyası		
Pərakəndə paylanma səviyyəsində kalori itkisinin vəziyyəti		
Qidanın enerji (kalori) təklifi		
Orta piy təklifi		
Həddindən artıq qida istehlakının əhatə dairəsi		
Qida rasionunda maksimal enerji (kalori) tələbatı		

Aşağıdakı cədvəldə BMT-nin Uşaq Fondunun (UNİSEF) təqdim etdiyi göstəricilərin siyahısı verilir.

Cədvəl 2

Ölkə və regionlar üzrə ərzaq təhlükəsizliyinin və səmərəli qidalanmanın qiymətləndirilməsi üçün BMT-nin Uşaq Fondunun təqdim etdiyi indikatorlar

Nəzərə alınan faktorlar	Göstəricilər	Diagnostika üçün təyinatlar
Qidalanma vəziyyəti	Bədən çəkisi defisitinin faizi	Orta və ağır dərəcə - müayinə olunmuş əhali üzrə müəyyən yaşda olanların orta çəkisi ilə onun standart kənarlaşmasının iki misli fərqiindən kiçik; ağır dərəcə - müayinə olunmuş əhali üzrə müəyyən yaşda olanların orta çəkisi ilə onun standart kənarlaşmasının üç misli fərqiindən kiçik.
	Boy artımının defisitinin faizi	Orta və ağır dərəcə - müayinə olunmuş əhali üzrə müəyyən yaşda olanların orta boyu ilə onun standart kənarlaşmasının iki misli fərqiindən kiçik.
	Hipotrofiya faizi	Orta və ağır dərəcə - müayinə olunmuş əhali üzrə müəyyən boyda olanların orta çəkisi ilə onun standart kənarlaşmasının iki misli fərqiindən kiçik,
	A vitamini defisiti	Yaşı 6 aydan 59 ayadək olan uşaqlar arasında müəyyən il ərzində ən azı bir kapsula yüksək dozalı A vitamini qəbul edənlərin faizi.
	Bədən çəkisi indeksi (BÇİ) aşağı olan anaların faizi	Bədən çəkisi indeksi 18.5-dən kiçik olan qadınların faizi. Burada BÇİ yuxarı yaşda olanların qidalanması statusunun göstəricisidir və çəkinin (kiloqramla) boyun (metrlə) kvadratına bölünməsindən alınan əmsalla müəyyən edilir. Bir sıra ölkələrdə BÇİ əmsalı müayinədə iştirak edən bütün qadınlar üzrə hesablanır, bəzi ölkələrdə isə bu göstərici yalnız beş yaşadək uşağı olan analar üzrə hesablanır.
Qidalanma rasionu	Enerji (kalori) üzrə istehlakı	Enerji (kalori) istehlakının orta gündəlik norması - mümkün olduqda yaşa, cinsə və həyat tərzi üzrə hesablanır.
Sağlamlıq vəziyyəti	Anadangəlmə aşağı bədən çəkisi	Yeni doğulanlar arasında bədən çəkisi 2500 qramdan kiçik olanların faizi.
	Beş yaşadək olanların ölüm əmsalı	Hər 1000 sağ doğulanlar üçün doğulan andan 5 yaşadək olan dövr üzrə ölüm ehtimalı.
	Körpə ölümü	Hər 1000 sağ doğulanlar üçün doğulan andan 1 yaşadək olan dövr üzrə ölüm ehtimalı.
	Adi xəstəliklərin yayılması	Diareya xəstəliyi 1000 nəfərə <5: müayinə olunan əhali arasında hər 1000 nəfərə düşən diareya xəstəsi olan uşaqların sayı.
	Vaksinasiya göstəricisi	Vaksin qəbul etmiş 12-23 aylıq uşaqların sağ qalma faizi.
	Yuxarı yaşda əhalinin QİÇS/SPİD-ə yoluxması	Yuxarı yaşda (15-49) əhalinin QİÇS/SPİD-ə yoluxma faizi.
	QİÇS/SPİD-ə yoluxmuş insanların sayı	QİÇS/SPİD-ə yoluxmuş böyüklərin və uşaqların sayı
	Hamilə qadınlar arasında QİÇS/SPİD-ə yoluxması	14-24 yaşda olan hamilə qadınlardan QİÇS üçün qan nümunəsi alınanların faizi
	Validənləri SPİD-dən ölənlər uşaqlar	İlin sonuna bir yaxud hər iki valideyni SPİD-dən ölənlər uşaqların (0-14 yaş) sayı
	Fertilliyin ümumi əmsalı	Yaş qrupunda orta doğum əmsalına uyğun olaraq bir qadın tərəfindən

Nəzərə alınan faktorlar	Göstəricilər	Diaqnostika üçün təyinatlar
	(TFR)	doğulan uşaqların orta sayı. TFR müayinədən əvvəlki üç il dövründə reproduktiv yaşda (adətən 13-50 yaş) olan bütün yaş qrupları üçün fertilliyin hər yaş qrupu üzrə ortallıq əmsalların cəmi kimi hesablanır. Bir çox ölkələr üzrə TFR ailə statusundan asılı olmayaraq reproduktiv yaşda olan qadınların sayına əsaslanır. Bir sıra ölkələr üçün fertilliyin ümumi əmsalı yaş qrupundan asılı olmayaraq evli qadınlar üzrə hesablanır, daha sonra demografiya və səhiyyə sahəsində aparılan tədqiqatlar əsasında statusundan asılı olmayaraq ölkədə olan qadınların sayına ekstrapolyasiya olunur.
	Su təminatı və sanitariya vəziyyəti	İçməli su təminatı olan ev təsərrüfatı üzvlərinin faizi. Sanitariya qovşağından istifadə edən ev təsərrüfatı üzvlərinin faizi
Təhsil	Yuxarı yaşda olanların savadlılıq faizi	15 və yuxarı yaşda savadlı olanların faizi
	Təhsilin səviyyəsi	Mövcud yaş qrupundan olan müəyyən təhsil səviyyəsi əldə edən əhəlinin faizi
	Savadlılıq səviyyəsi	20 və yuxarı yaşda olan məktəbə getməyən yaxud ibtidai məktəbə müəyyən qədər gedən əhəli savadsız hesab edilir. Uzun müddət məktəbə gedən insanlar savadlı hesab edilir
	İbtidai siniflərdə oxuyanların faizi/ davamiyyət	UNESCO hesabatına, həmçinin ev təsərrüfatı tədqiqatının nəticəsi olaraq hesabatlarda göstərilən ibtidai məktəb üzrə davamiyyətin predmetinə uyğun olaraq ibtidai sinfə qəbul olan oğlan və qızların faizi.
Qidanın mövcudluğu	Əhəli	Əhəlinin ümumi sayı. Müxtəlif proqnoz modellərinə əsaslanmaqla əhəli haqqında proqnozlar.
	Əhəlinin ortallıq artım tempi	Bazis ilinə nisbətən əhəlinin artım/azalma tempi. Doğum, ölüm və miqrasiya nəzərə alınmaqla bütün artım komponentləri nəzərə alınır.
	Ev təsərrüfatının orta ölçüsü	Ev təsərrüfatında yaşayanların orta sayı. Ev təsərrüfatı dedikdə həftə ərzində minimum 4 gün birgə yaşamış, qida və ilkin zəruri əşyalarla birgə özünü təmin etmiş, başqa sözlə ailə kimi bir yerdə yaşayan insan yaxud insan qrupları hesab edilir. Yaşayış yeri birgə olan, lakin qidalanması birgə olmayan, ilkin zəruri əşyalardan birgə istifadə etməyən insanlar ayrıca ev təsərrüfatı hesab edilir.
	Ərzaq məhsulları istehsalı	İqlim göstəriciləri: - yağıntıların miqdarı (kəmiyyəti, paylanması); - temperatur (ortallıq, il ərzində temperatur diapazonu); - külək; - daşqınlar, quraqlıq. Bitkiçilik məhsulları və onların istehsal sistemi: - əsas məhsullar (ərzaq məhsulları, mövcud vəsaitlər); - istehsal sistemi və s. Torpaq və əkin sahəsi: - əkin sahəsinin keyfiyyəti (qüvvədən düşmə, səhrələşmə, ...); - torpağın mövcudluğu/yeterincə olmaması. Mal-qara və bitkilərin əsas xəstəlikləri. Kənd təsərrüfatı/heyvandarlıq məhsullarının istehsal üsulları. İşçi qüvvəsinin çatışmazlığı. Suyun mövcudluğu/yardımcı xidmətlərlə təminat: - toxum, avadanlıq, mexanikləşdirmə səviyyəsi; - suvarma /su; - təcrübənin yayılması üzrə xidmət və s.
İqtisadi göstəricilər	Ərzaq xərcləri	- ümumi xərclər; - ərzaq xərcləri; - ərzaq xərclərinin payı.
	İnfrastruktur	- yolların mövcudluğu (km); - məktəblərin mövcudluğu (məktəblərin/sakinlərin sayı); - tibbi yardım (çarpayıların sayı, vaksinasiya səviyyəsi və s.);

Nəzərə alınan faktorlar	Göstəricilər	Diaqnostika üçün təyinatlar
		-bazarlar (yerli/regional bazarlaradək olan məsafə) və s.
	Bazarlar	-yerli/regional bazarlarda məhsul növləri; -əsas ərzaq məhsullarının istehlakçı qiymətləri; -qiymətlərin enib-qalxması və s.
	Adambaşına ümumi milli gəlir	Ümumi milli gəlir (ÜMG) bütün rezident-istehsalçılar tərəfindən istehsal edilən məhsul üzrə əlavə dəyər üstəgəl məhsulun dəyərinə daxil edilməyən vergilər (subsidiyaları çıxmaqla), üstəgəl ölkədən kənar istehsal fəaliyyətindən (əməkdaşların əmək haqqı və mülkiyyətdən gəlirlər) əldə olunan xalis gəlirlərdən ibarətdir. Adambaşına ÜMG ümumi milli gəlirin əhalinin orta illik sayına bölünməsi yolu ilə müəyyən edilir. Dollarla adambaşına ÜMG Ümumdünya Bankının Atlas metodundan istifadə etməklə konversiya olunur.
	Adambaşına ÜDM	Ümumi daxili məhsul (ÜDM)) bütün rezident-istehsalçılar tərəfindən istehsal edilən məhsul üzrə əlavə dəyər üstəgəl məhsulun dəyərinə daxil edilməyən vergilər (subsidiyaları çıxmaqla). Adambaşına ÜDM ümumi daxili məhsulun əhalinin orta illik sayına bölünməsi yolu ilə müəyyən edilir. Artım ÜDM-in daimi qiyməti əsasında yerli valyuta ilə hesablanır
	Yoxsulluq səviyyəsindən aşağı yaşayan əhalinin faizi	Yoxsulluq səviyyəsinin adi qiymətləndirmə metodu gəlir yaxud istehlakın səviyyəsinə əsaslanır. İstehlak yaxud gəlir səviyyəsi əsas tələbatı təmin etməyə imkan verən minimum səviyyədən aşağı olarsa bu insan yoxsul hesab edilir. Belə minimal səviyyə adətən «yoxsulluq səviyyəsi» adlanır. Əsas tələbatı təmin etmə imkanı müxtəlif vaxt və müxtəlif cəmiyyətlər üzrə fərqlənir. Beləliklə, yoxsulluq səviyyəsi zamandan və məkandan asılı olaraq dəyişir və hər bir ölkə öz inkişaf səviyyəsinə, ictimai norma və dəyərlərinə uyğun olaraq bu səviyyəni müəyyən edir.
	Alıcılıq qabiliyyəti pariteti (AQP)	Alıcılıq qabiliyyəti pariteti müxtəlif ölkələrin valyutası üzrə nisbi alıcılıq qabiliyyətini ölçür.
	Cin əmsalı	Cin əmsalı gəlirlərin qeyri-bərabərliyi ölçüsüdür. Bu əmsalın qiyməti 0 ilə 1 arasında dəyişir. 0 qiyməti tam bərabərliyi (bütün insanların gəlirləri eynidir) ifadə edir, 1 isə tam bərabərsizliyi (yəni, bir nəfər bütün gəliri əldə edir, digərləri isə heç nə əldə etmir) əks etdirir. Adətən Cin əmsalından gəlirlərin qeyri-bərabər paylanmasını hesablamaq üçün istifadə olunur. Bundan həmçinin ehtiyatların qeyri-bərabər paylanmasının qiymətləndirilməsində istifadə oluna bilər.
	Sosial və siyasi mühit	-siyasi sabillik; -miqrasiya əmsalı; -münaqişələr/tətillər.

Dünya miqyasında ərzaq təhlükəsizliyini təyin etmək üçün müxtəlif metodikadan istifadə olunur. Bunları bir neçə yerə bölmək olar: 1. Məhsul istehsalının, bölgüsünün və istehlakının əsas parametrlərinin onların limit qiymətləri ilə müqayisəsinə əsaslanan qiymətləndirmə sistemi. 2. Qiymətləndirmənin indeks sistemi. Birinci halda olduğu kimi mövcud göstəricinin qiymətinin onun faktiki qiyməti ilə müqayisəsi aparılır və bunun əsasında indeks hesablanır və indekslər ərzaq təhlükəsizliyinin yekun qiymətləndirilməsində istifadə olunur.

Ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsinin müəyyən olunmasına dair nümunələr aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

**Ərzaq təhlükəsizliyinin göstəricilər sistemi və parametrləri,
onların hüdud (limit) qiymətləri**

Göstəricilər	Parametrlər	
	əsas	əlavə
Əsas ərzaq məhsulları ilə əhalinin fizioloji tələbatının təmin olunması əmsalı	$J_{\beta} = \frac{\sum q_0 l}{\sum q_p p}$	max=1 $i_{\beta} = \frac{q_0}{q_p}$
Əhalinin ərzaq rasionunda enerji (kalori) miqdarının səviyyəsi	$\frac{kkal}{adam}$	2700-3100 $\frac{zülal,qr}{adam}$
Əzağın iqtisadi cəhətdən əlçatan olması əmsalı	$J_{iq} = \frac{n_1}{n_0}$	Əhalinin adambaşına gəlirinin alıcılıq qabiliyyəti
Regionun ərzaq məhsullarından asılılıq əmsalı	$J_{as} = \frac{\sum q_2 p}{\sum q_1 p}$ $J_{as} = \frac{\sum q_3 p}{\sum q_1 p}$	$J_{as} < 0.4$ $J_{as} > 0.6$ $i_{as} = \frac{q_2}{q_1}$ $i_{as} = \frac{q_3}{q_1}$
Regionda ərzağın mövsümi ehtiyatı	ehtiyatın həcmi, günlərlə	

Burada, q_p - rasion normalı üzrə ərzaq istehlakının həcmi; q_0 - ərzaq istehlakının faktiki həcmi; q_1 – regionda istehlakın faktiki həcmi; q_2 – regionda istehlak olunmuş ərzağın həcmi; q_3 – yerli istehsalın həcmi; p - ərzaq məhsullarının qiyməti; n_0 – regionun bütün əhalisinin sayı; n_1 – gəliri yaşayış minimumundan yuxarı olan əhalinin sayıdır.

Ərzaq təhlükəsizliyinin vəziyyətini qiymətləndirmək üçün bir sıra faktorlar üzrə qiymətləndirmə apararaq onları bir nəticə göstəricisinə aqreqasiya etmək və daha sonra alınmış göstərici əsasında müxtəlif regionlarda ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsini müqayisə etmək mümkün olar. Bu metodikaya aid edilən faktorlar aşağıdakılardır:

1. torpaq ehtiyatları ilə təminat (I_1);
2. kənd təsərrüfatı torpaqlarının deqradasiyası (I_2);
3. kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsinin məqsədəuyğun olmadığı, radionuklidlər və ağır metallarla çirklənmiş torpaqların payı (I_3);
4. əsas fonduların yenilənməsi dərəcəsi (I_4);
5. kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsal və əməyin bazar istiqamətinə yönəlmə səviyyəsi (I_5);
6. daxili ərzaq bazarına monopolist təzyiqinin səviyyəsi (I_6);
7. daxili ərzaq bazarına idxalın təzyiqinin səviyyəsi (I_7);
8. kənddə işsizliyin səviyyəsi (əmək bazarının mövcudluğu) (I_8);
9. kənd təsərrüfatı istehsalçıların xərclərində dövlət dəstəyinin səviyyəsi (I_9);
10. kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından əldə olunan gəlirdə məhsulun maya dəyərinin payı (səmərəlilik) (I_{10});
11. «kiçik-iri» istehsal sistemində harmonizasiyanın dərəcəsi (I_{11});
12. elmi-texniki potensialın aşağı düşmə səviyyəsi (I_{12});

13. səmərəli təşkilati-hüquqi təsərrüfatçılıq formalarının payı (I_{13});
14. regionun aqrar-sənaye kompleksinin xarici t chizatdan resurs-texnoloji asılılıđının səviyyəsi (I_{14});
15. aqrokompleksd  resurs potensialından istifadənin səviyyəsi (I_{15});
16.  mumi regional məhsulda aqrar-sənaye kompleksi ilə texnoloji bađlı olan sənayenin payı (I_{16});
17. dövlətin iqtisadi siyasətində monetarist istiqamətin dərəcəsi;
18. siyasi qeyri-sabitliyin səviyyəsi;
19. kənd təsərrüfatı istehsalçılarına cinayətin (reket, korrupsiya, kənd təsərrüfatı məhsullarının ođurlanması) təsiri dərəcəsi.

Son  c faktor regionun aqrar sektorunun fəaliyyətində əhalinin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təminatına, ərzaq təhlükəsizliyinə əhəmiyyətli təsir göstərməsinə baxmayaraq bu təsiri kəmiyyət etibarı ilə ifadə etmək  tindir. Buna səbəb həmin təsirlərin makroiqtisadi xarakteri ilə bađlı olmasındır.

Faktorların ölkənin ərzaqla özünütəminatmə səviyyəsinə, eləcə də ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsinə kompleks təsirini h nd si orta kəmiyyətin hesablanması düsturu ilə müəyyən etmək mümkündür.

$$I_c^{16} = \sqrt[16]{I_1 I_2 I_3 I_4 I_5 I_6 I_7 I_8 I_9 I_{10} I_{11} I_{12} I_{13} I_{14} I_{15} I_{16}} \quad (1)$$

D sturda hər bir göstəricinin hesablanmış qiyməti ilə region üzrə ərzaqla  z n t minatm nin s viyy sinini, həmçinin ərzaq təhlükəsizliyi s viyy sinini müəyyən etmək olar. Yuxarıda verilən 13 faktoru (7-cid n bařqa), eləcə də 15-ci faktoru daxili faktorlara aid etmək olar. Bunlara 16-cı faktoru da aid etmək olar. Digər faktorlar xarici faktorlara aid edilir.

 z n t minatın səviyyəsi ařađıdakı parametrlərlə səciyyələnir:

- hər bir ərzaq məhsulu üzrə adambařına istehsal (istehlak);
-  rzaq istehsalı (istehlakı) indeksi ərzaq istehsalının (istehlakının) onun fizioloji normasındaki payına bərabərdir:

$$J_i = \frac{m(i)}{m^0(i)} \quad (2)$$

-  rzaq məhsulları istehlakının inteqral indeksi istehlak indekslerinin cəminə bərabərdir:

$$J_\Sigma = \frac{1}{10} \sum J_i \quad (3)$$

Müəyyən miqdarda qida maddələrinə insan orqanizminin tələbatının təmin edilməsi:

- enerji dəyərinin inteqral indeksi ərzaq məhsullarının istehlak indeksleri cəminin onların enerji dəyərinə hasili ilə müəyyən olunur:

$$J_\Sigma^e = \frac{1}{10} (J_{nomp} * g) * i \quad (4)$$

- qida dəyərinin inteqral indeksi ərzaq məhsullarının istehlak indeksleri cəminin onlarda qida maddələrinin (zülallar, piylər, karbohidratlar) x susı tərkibinə hasili ilə  l c l r:

$$J_\Sigma^e = \frac{1}{10} \sum [J_{nomp} (\alpha + \beta + \gamma) \check{g}] * i \quad (5)$$

burada, α, β, γ - uyğun olaraq zülalların, piylərin, karbohidratların xüsusi tərkibidir.

- qida rasionunda enerji (kalori) defisitinin əmsalı:

$$K_e = 1 - J_{\Sigma}^e \quad (6)$$

- qida rasionunda zülal defisitinin əmsalı:

$$K_e = 1 - J_{\Sigma}^b \quad (7)$$

- insanın gündəlik enerji (kalori) istehlakı:

$$Q = \sum_i (J_{nomp} * g)_i \quad (8)$$

Mövcud üsulları təhlil etməklə ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsini təmin etmək üçün göstəricilərin siyahısının genişləndirilməsi mümkündür. Lakin bu zaman metodikanı mürəkkəbləşdirilmək məqsəduyğun hesab edilmir. Əhalinin ərzaq təminatının nəticələrinə birbaşa təsir göstərən indikatorları seçmək zəruridir. Eyni zamanda ərzaq təhlükəsizliyinin vəziyyətini kifayət qədər yaxşı səciyyələndirən göstəricilər nəzərə alınmalıdır.

Ərzaq təhlükəsizliyi indikatorları:

1. Əhalinin təhlükəsizliyin tələblərinə cavab verən içməli su ilə təmin olunması aşağıdakı kimi ifadə oluna bilər:

$$J^{pv} = \frac{J_{ob}}{J_h} \quad (9)$$

burada, J_{ob} – keyfiyyətli və qismən keyfiyyətli içməli su ilə təmin olunanlar,

J_h – bütün mövcud əhali.

2. Ərzaq məhsulları istehlakının inteqral indeksi istehlak səbətinin ərzaq istehlakı indekslərinin cəminə bərabərdir, lakin hər məhsul növü üzrə 100%-ə bərabər olan istehlakın təmin olunma həddindən böyük olmamalıdır:

$$J_{\Sigma} = \frac{1}{10} \sum_i J_i \quad (10)$$

3. Qida rasionunun enerji dəyəri hər məhsul növü üzrə 100%-lik məhdudiyət olmadan ərzaq məhsullarının istehlak indeksləri cəminin onların enerji dəyərinə hasili ilə müəyyən olunur:

$$J_{\Sigma}^e = \frac{1}{10} (J_{nomp} * g)_i \quad (11)$$

4. Ərzaq istehsalı (istehlakı) indeksi ərzaq istehsalının (istehlakının) onun fizioloji normasındakı payına bərabərdir:

$$J_i = \frac{m(i)}{m^0(i)} \quad (12)$$

burada, $m(i)$ - hər bir məhsul üzrə adambaşına istehsal (istehlak).

Bu indeks ərzaq idxalının zəruriliyi göstəricisini əvəz edə bilər. Belə ki, region daxilində nə qədər çox məhsul istehsal edilərsə, onun idxalına da az ehtiyac olar.

5. Regionda sabillik, müharibənin və terrorun mövcudluğunu ölüm halları (bu zaman təbii ölümü kənar etmək zəruridir), əhalini artımı, azalması göstəriciləri vasitəsilə qiymətləndirmək

(demoqrafik vəziyyət) olar. Bu halda regionda stabillik hər 1000 nəfərə doğulanların ölənlərə nisbəti ilə ifadə olunur. Əgər bu əmsal 1-dən kiçik olarsa, regionda demoqrafik vəziyyət arzu edilməyən halda olar. Hesablamaları aparmaq üçün toplanmış statistik informasiya regionda real vəziyyəti əks etdirməyə bilər.

$$J^{cp} = \frac{r}{s} \quad (13)$$

burada, r – doğulanların sayı, s – ölənlərin sayıdır.

6.Maddi nemətlərin bölüşdürülməsi əmsalı. Bu əmsal (Cin əmsalı) gəlirlərin qeyri-bərabər ölçüsünü əks etdirir və 0 ilə 1 arasında dəyişir. Əmsalın 0 qiyməti tam bərabərliyi (bütün insanların gəlirləri eynidir), 1 isə tam bərabərsizliyi (yəni, bir nəfər bütün gəlirləri əldə edir).

7.Adambaşına elektrik enerjisi istehsalı indeksi:

$$J^{en} = \frac{E}{H * CH_p} \quad (14)$$

burada, E – ölkədə istehsal olunan elektrik enerjisinin miqdarı;

H - ölkə əhalisinin sayı;

CH_p – bir adamın kVt/saat ilə ölçülən istehlak normasıdır.

8.Əhalinin adambaşına neft hasilatı və istehlakı indeksi. Ölkə iqtisadiyyatının neftin idxalı/ixracından asılılığını xarakterizə edə bilər.

$$J^n = \frac{D_n}{H * H_n} \quad (15)$$

burada, D_n – ölkədə neft istehsalı;

H – ölkə əhalisinin sayı;

H_n - əhalinin adambaşına neft istehlakıdır.

İndeks 1-dən kiçik olduqda ölkədə neftdən asılılıq müşahidə olunur. Müəyyən səbəbdən neft təchizatında fasilələr baş verdikdə ölkə iqtisadiyyatına və ərzaq təhlükəsizliyinə ciddi zərbə təhlükəsi yaradır. Hesablanmış indeks 1-dən böyük olduqda, ölkədə ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsinin yüksək həddə olduğunu təsdiqləmək olar. Belə ki, ərzaq məhsullarına fiziki əlçatan olma halı artır. Bu zaman neftin qalan hissəsi ixrac edilməyə başlanır və ölkənin neft hasilatından və dünya bazarında neftin bareli üzrə qiymətindən asılılığı meydana çıxır.

9.Milli valyuta kursunun dünya valyutasına nisbəti. Bu aspektdə mühüm olan nisbət özünü deyil onun kənarlaşmasıdır. Belə ki, stabil iqtisadi fəaliyyəti olan ölkə üçün dünya valyutasına nisbətdə milli valyutanın dayanıqlı olması güclü sarsıntılar olmadan iqtisadiyyatın stabil inkişafına imkan yaradır. Kursun əhəmiyyətli dəyişməsi istər ölkə daxilində, istərsə də beynəlxalq aləmdə iqtisadi əlaqələrə köklü çəkildə təsir edə bilər. Milli valyutanın tərəddüd (enib-qalxma) əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$J_{kv} = \frac{K_{nv1}}{K_{mv1}} \bigg/ \frac{K_{nv0}}{K_{mv0}} \quad (16)$$

burada, K_{nv1} – cari dövr üzrə milli valyutanın kursu;

K_{mv1} – cari dövr üzrə beynəlxalq valyutanın kursu;

K_{nv0} – əvvəlki hesabat dövrü üzrə milli valyutanın kursu;

K_{mv0} – əvvəlki hesabat dövrü üzrə beynəlxalq valyutanın kursudur.

10. Aclıqdan əziyyət çəkən insanların sayı. Göstərici ərzaq təhlükəsizliyi üzrə real vəziyyəti əks etdirir. Bu göstəricinin qiyməti aclıqdan əziyyət çəkən insanların sayının yaşayanların ümumi sayına bölünməsi yolu ilə alınır.

$$J^{qn} = 1 - \frac{say\_ac}{say\_um} \quad (17)$$

burada, say_ac – aclıqdan əziyyət çəkən insanların sayı;
say_um – yaşayanların ümumi sayıdır.

Regionda aclıqdan əziyyət çəkən əhali olmadıqda əmsal yekun nəticəyə təsir göstərmir.

Ərzaq təhlükəsizliyi hər bir vətəndaşın ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi kimi müəyyən edilir və birbaşa əhalinin həyat səviyyəsi anlayışı ilə əlaqədardır. Əhalinin həyat səviyyəsi sosial-iqtisadi kateqoriyadır və əhalinin maddi, məişət və mədəni tələbatının ödənilməsi səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Əhalinin maddi tələbatının ödənilməsində ərzaq məhsulları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, həyat səviyyəsi ölkə əhalisinin maddi və mədəni rifah səviyyəsini xarakterizə edən bir göstərici kimi əhalinin həyat tərzini müəyyən edən əsas elementlərdən biridir.

Əhalinin həyat səviyyəsi, onun dinamikası və diferensiasiyası əsaslı dərəcədə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən, milli sərvətin həcmi və strukturundan, ümumi milli məhsulun həcmi və istifadəsindən, gəlirlərin bölüşdürülməsindən və yenidən bölüşdürülməsinin xarakterindən asılıdır.

Həyat səviyyəsi mürəkkəb və çox aspektli bir kateqoriya olduğundan onu xarakterizə etmək üçün bir sıra göstəricilər sistemindən istifadə edilməsi zərurəti meydana çıxır:

1. Sintetik dəyər göstəriciləri (ümumi milli məhsul (ÜMM), istehlak fondu, əhalinin ümumi gəlirləri və s.);

2. Natural göstəricilər - əhalinin bu və ya digər konkret tələbatının ödənilməsini müəyyən etmək üçün istifadə edilir;

3. Maddi nemətlərin bölüşdürülməsinin proporsiya və strukturunu müəyyən edən koordinasiya nisbi göstəriciləri.

Həyat səviyyəsi, hər şeydən əvvəl, istehlak göstəriciləri ilə müəyyən edilir. Lakin hər bir vətəndaşın, hər bir ailənin və bütövlükdə cəmiyyətin istehlak etdiyi maddi nemətlərin həcmi və strukturu onların sərəncamında olan resurslar əsasında formalaşır.

Qeyd edək ki, iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində və habelə dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində həyat səviyyəsinin strukturunun müxtəlifliyi təbii bir haldır. İnkişaf etmiş ölkələrdə istehlakın strukturunu istehsal müəyyən etmir, əksinə tələbatın parametrləri istehsalın strukturunu müəyyən edir. Bununla da ölkənin məhdud resurslarından səmərəli istifadə edilir. Səmərəlilik isə son nəticədə iqtisadi inkişafı təmin edir.

İqtisadi sistemin transformasiya edildiyi bir şəraitdə istehlakın həcmi və strukturunu respublikada əsasən istehsal və idxal müəyyən edir.

Hal-hazırda respublikada ərzaq təhlükəsizliyi minimum istehlak səviyyəsinin təmin edilməsi məqsədini daşıyır. Uzunmüddətli strategiya isə Beynəlxalq səhiyyə təşkilatlarının elmi cəhətdən əsaslandırılmış normaları üzrə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və habelə ixrac edilməsindən ibarətdir.

"Azərbaycan Respublikasında minimum istehlak səbətinin tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2014-cü il 6 iyun tarixli 182 nömrəli qərarında ölkə əhalisi 3 yaş qrupuna bölünür (cədvəl 4). I qrup - əmək qabiliyyətli əhali; II qrup – təqaüdcülər; III qrup

– uşaqlar. Azərbaycan Respublikası üçün əmək qabiliyyətli əhali dedikdə 15-63 yaşlı kişilər, 15-60 yaşlı qadınlar, uşaqlar dedikdə 15 yaşa qədər olan əhali, təqaüdcülər dedikdə isə 63 yaşdan yuxarı olan kişilər və 60 yaşdan yuxarı olan qadınlar başa düşülür.

Avropa birliyi ölkələrinin statistika orqanlarının metodoloji tövsiyəsinə görə III qrupa 15 yaşına qədər əhali, I qrupa 15-65 yaş arası əhali, II qrupa isə 65 yaşdan yuxarı əhali daxildir. Əhalinin şərti sayını tapmaq üçün əmək qabiliyyətli əhali 1, təqaüdcülər 0.7, uşaqlar 0.5 əmsalına vurulur.

Qeyd edək ki, bu cür bölgü istehlak səbətinə fizioloji cəhətdən düzgün müəyyən edilməsi və ərzaq təhlükəsizliyinin elmi əsaslarla proqnozlaşdırılması üçün zəruri informasiyadır. Belə bölgü əhalinin pul gəlirlərinə və istehlak xüsusiyyətlərinə də müvafiqdir.

Cədvəl 4

Azərbaycan Respublikasında minimum istehlak səbətinin tərkibi
Ərzaq məhsulları (kq. ilə illik)

Sıra №-si	Ərzaq məhsullarının adı	Əmək qabiliyyətli əhali	Pensiyaçılar	Uşaqlar 0-15 yaş
1	Çörək və çörək məhsulları (una çevirməklə)	136.8	107.9	100.5
2	Kartof	54.8	40.2	42.0
3	Tərəvəz və bostan məhsulları	97.2	85.2	100.7
4	Meyvə və giləmeyvə	38.0	32.0	76.0
5	Ət və ət məhsulları	32.9	25.6	29.6
6	Süd və süd məhsulları (südə çevirməklə)	223.6	233.8	258.6
7	Balıq və balıq məhsulları	7.7	6.8	8.0
8	Yumurta (ədəd)	150.0	100.0	183.0
9	Şəkər və qənnadı məmulatları	16.9	15.8	19.7
10	Bitki yağı, marqarin və digər piylər	10.9	8.4	7.0
11	Kərə yağı	7.0	5.8	6.0
12	Digər məhsullar	4.7	3.3	4.0

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2014-cü il 6 iyun tarixli 182 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə və Beynəlxalq təşkilatlarda yaş qrupları üzrə normalardan istifadə edildiyini və respublikada mühasibat və statistika uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını nəzərə alsaq, respublikada ərzaq təhlükəsizliyinin müasir vəziyyətinin təhlilində müqayisə bazası kimi bu göstəricilərdən istifadə olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, ərzaq istehlakının strukturuna regionun iqlim şəraiti, əhalinin milli xüsusiyyətləri və s. amillər də təsir göstərir.

Respublika üzrə ərzaq məhsullarına tələbatın hesablanmasında (istehlak səbəti əsasında) 4 sayılı cədvəlin məlumatlarından istifadə edilmişdir.

Cədvəl 5

Azərbaycan Respublikasında əhalinin əsas
social-demoqrafik qruplar üzrə sayı, min nəfər

N	Social-demoqrafik qrupların adı	2010	2014	2015
1	Əmək qabiliyyətli əhali	6167.9	6548.9	6616.4
2	Təqaüdcülər	799.0	809.6	823.9
3	Uşaqlar	2030.7	2118.6	2152.7
	Cəmi	8997.6	9477.1	9593

Ərzaq məhsullarına tələbat (respublikanın daxili ərzaq bazarının tutumu) cədvəl 6-da verilmişdir.

Cədvəl 6

**Azərbaycan Respublikasının ərzaq məhsullarına tələbatı
(minimum istehlak səbətinin tərkibi əsasında hesablanmış)**

Ərzaq məhsullarının adı	İstehlakın həcmi											
	2010				2014				2015			
	Cəmi	əmək qabiliyyətli əhali	pensiyaçılar	uşaqlar 0-14 yaş	Cəmi	əmək qabiliyyətli əhali	pensiyaçılar	uşaqlar 0-14 yaş	Cəmi	əmək qabiliyyətli əhali	pensiyaçılar	uşaqlar 0-14 yaş
Çörək və çörək məhsulları (una çevirməklə)	1134.1	843.77	86.21	204.1	1196.2	895.89	87.36	212.9	1210.4	905.12	88.9	216.3
Kartof	455.41	338	32.12	85.29	480.41	358.88	32.55	88.98	486.11	362.58	33.12	90.41
Tərəvəz və bostan məhsulları	872.09	599.52	68.07	204.5	918.87	636.55	68.98	213.3	930.09	643.11	70.2	216.8
Meyvə və giləmeyvə	414.28	234.38	25.57	154.3	435.78	248.86	25.91	161	441.39	251.42	26.36	163.6
Ət və ət məhsulları	283.49	202.92	20.45	60.11	298.9	215.46	20.73	62.71	302.49	217.68	21.09	63.72
Süd və süd məhsulları (südə çevirməklə)	2091.1	1379.1	186.8	525.1	2201.5	1464.3	189.3	547.9	2228.7	1479.4	192.6	556.7
Balıq və balıq məhsulları	69.172	47.493	5.433	16.25	72.881	50.427	5.505	16.95	73.77	50.946	5.603	17.22
Yumurta (min ədəd)	1376.7	925.19	79.9	371.6	1451	982.34	80.96	387.7	1468.8	992.46	82.39	393.9
Şəkər və qənnadı məmulatları	156.87	104.24	12.62	40	165.2	110.68	12.79	41.74	167.24	111.82	13.02	42.41
Bitki yağı, marqarin və digər piylər	88.157	67.23	6.712	14.21	93.014	71.383	6.801	14.83	94.108	72.119	6.921	15.07
Kərə yağı	59.994	43.175	4.634	12.18	63.25	45.842	4.696	12.71	64.01	46.315	4.779	12.92
Digər məhsullar	39.749	28.989	2.637	8.123	41.926	30.78	2.672	8.474	42.427	31.097	2.719	8.611

Ərzaq təhlükəsizliyi nöqtəyi-nəzərindən ilk növbədə tələbatın istehsal tərəfindən ödənilməsi səviyyəsini təhlil etmək lazımdır. Bunun üçün əvvəlcə, respublikada kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının dinamikası tədqiq olunur (cədvəl 7).

Cədvəl 7 – dən göründüyü kimi, demək olar ki, əsas məhsullar üzrə 2010-cu ilə nisbətən 2015-ci ildə istehsalın həcmi artmışdır. Tərəvəz, bostan məhsulları və balıq və balıq məhsulları üzrə təqribən 1.1 dəfə, ət və ət məhsulları, meyvə, giləmeyvə, bitki yağları 1.2 dəfə, süd və yumurta istehsalı isə təqribən 1.3 dəfə artmışdır.

Məlumdur ki, istehsalın dinamikasına əsasən istehsal funksiyasını zamandan asılı olaraq müəyyən etmək olar. Bu halda artım tempi sürətini tapmaq üçün həmin funksiyanın birinci tərtib törəməsini tapmaq kifayətdir.

Cədvəl 7**Respublika üzrə əsas ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının dinamikası, min ton**

Kənd təsərrüfatı məhsullarının adı	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2010-cu ilə nisbətən 2015-ci ildə artım tempi
Çörək və çörək məhsulları	1162	1166	1169	1181	1187	1198	1.03
Kartof	953.7	938.5	968.5	992.8	819.3	839.8	0.88
Tərəvəz və bostan bitkiləri	1623.1	1692.8	1644.2	1666.1	1628.6	1759.8	1.08
Ət və ət məhsulları	244.9	254.9	276	286.9	291.2	298.6	1.22
Balıq və balıq məhsulları	45.32	47.03	57.67	50.96	50.07	51.20	1.13
Süd və süd məhsulları	1535.8	1597.5	1695.6	1796.7	1855.8	1924.5	1.25
Yumurta, mln ədəd	1178.6	1011.0	1226.7	1401.5	1562.7	1552.9	1.32
Meyvə, giləmeyvə	729.5	765.8	810	853.8	850.8	888.4	1.22
Qənd və qənnadı məmulatları	379.0	380.4	402.6	470.8	460.7	391.5	1.03
Bitki yağı və marqarin	89.7	80.0	99.8	100.2	106.9	106.7	1.19

İstehlak səbəti Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramının minimum sərhəddini göstərir və təbii ki, cəmiyyətin normal inkişafını təmin etmir. Əhalinin milli xüsusiyyətlərindən irəli gələn ərzaq istehlakının strukturunun faktiki istehlak edilmiş ərzaq məhsulları əsasında tədqiq edilməsi obyektiv reallığı daha düzgün əks etdirir. Digər tərəfdən, istehsal edilmiş bəzi məhsullar (taxıl, yumurta, ət, süd, kartof və s.) şəxsi istehlakla yanaşı istehsal məqsədlərinə də yönəldilir. İstehlak səbətinə daxil olan (əhalinin şəxsi istehlakına da yönəldilmiş) məhsulların həcmnin dinamikası, artım tempi və orta illik artım sürəti 8 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 8**Respublika üzrə əhalinin şəxsi istehlakına yönəldilmiş ərzaq məhsullarının dinamikası (istehlak səbətinə daxil olan), min ton**

Kənd təsərrüfatı məhsullarının adı	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2010-cu ilə nisbətən 2015-ci ildə artım tempi
Çörək və çörək məhsulları	1380.2	1345.7	1332.6	1324.9	1325.0	1328.1	0.96
Kartof	491.3	540.3	582.7	600.7	675.5	688.8	1.40
Tərəvəz və bostan bitkiləri	756.7	828.2	909.7	971.2	1008.2	1021.6	1.35
Ət və ət məhsulları	283.4	295.2	309.4	316.2	320.7	325.4	1.15
Balıq və balıq məhsulları	62.1	62.9	65.6	66.4	67.8	69.6	1.12
Süd və süd məhsulları	2708.3	2850.0	2718.8	2666.6	2599.1	2610.0	0.96
Yumurta, mln ədəd	1178.7	1284.7	1431.4	1450.3	1497.4	1518.9	1.29
Meyvə, giləmeyvə	584.8	624.1	690.8	703.6	731.3	748.3	1.28
Qənd və qənnadı məmulatları	283.4	291.6	292.8	294.7	289.9	289.9	1.02
Bitki yağı və marqarin	79.2	84.7	91.4	92.6	97.6	100.1	1.26

Müqayisə edilən dövrdə yalnız şəkər istehlakı sabit qalmış, digər məhsullar üzrə istehlak (çörək və çörək məhsulları, süd və süd məhsulları istisna olmaqla) demək olar ki, artmışdır.

İstehlak səbətinə daxil olan məhsullar üzrə faktiki istehlakda milli istehsalın xüsusi çəkisinin dinamikası 9 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 9

İstehlak səbətinə daxil olan məhsullar üzrə milli istehsalın faktiki istehlakda xüsusi çəkisinin dinamikası, faizlə

Kənd təsərrüfatı məhsullarının adı	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Çörək və çörək məhsulları	84.2	86.6	87.7	89.1	89.5	90.2
Kartof	194.1	173.7	166.2	165.3	121.3	121.9
Tərəvəz və bostan bitkiləri	214.5	204.4	180.7	171.5	161.5	172.3
Ət və ət məhsulları	86.4	86.3	89.2	90.7	90.8	91.8
Balıq və balıq məhsulları	73.0	74.8	87.9	76.7	73.9	0.0
Süd və süd məhsulları	56.7	56.1	62.4	67.4	71.4	73.7
Yumurta, mln ədəd	100.0	78.7	85.7	96.6	104.4	102.2
Meyvə, giləmeyvə	124.7	122.7	117.3	121.3	116.3	118.7
Qənd və qənnadı məmulatları	133.7	130.5	137.5	159.7	158.9	135.0
Bitki yağı və marqarin	112.0	94.4	109.2	108.2	109.5	106.6

Cədvəldən göründüyü kimi çörək və çörək məhsulları, ət və ət məhsulları, balıq və balıq məhsulları, süd və süd məhsulları istehsalının istehlakda xüsusi çəkisi aşağıdır. Bu vəziyyət 2010-2015-ci illər üzrə dinamik olaraq davam etmişdir. Lakin bu məhsullardan balıq və balıq məhsulları istisna olmaqla digərlərində kiçik artım müşahidə edilmişdir.

İstehlak səbətinə daxil olan məhsullar üzrə illik faktiki istehlakın müvafiq olaraq minimum istehlak səbətinə daxil olan məhsullar üzrə normaya nisbəti aşağıdakı cədvəldə verilir.

Cədvəl 10

İstehlak səbətinə daxil olan məhsullar üzrə faktiki istehlakın istehlak normasında xüsusi çəkisinin dinamikası, faizlə

Ərzaq məhsullarının adı	2010	2014	2015	2010-cu ilə nisbətən 2015-ci ildə artım tempi, %
Çörək və çörək məhsulları (una çevirməklə)	121.7	110.77	109.72	90.15
Kartof	107.9	140.62	141.69	131.35
Tərəvəz və bostan məhsulları	86.8	109.72	109.83	126.58
Meyvə və giləmeyvə	141.2	167.80	169.52	120.08
Ət və ət məhsulları	100.0	107.30	107.57	107.60
Süd və süd məhsulları (südə çevirməklə)	129.5	118.06	117.10	90.42
Balıq və balıq məhsulları	89.8	92.98	94.41	105.19
Yumurta (min ədəd)	85.6	103.20	103.41	120.78
Şəkər və qənnadı məmulatları	180.7	175.48	173.34	95.94
Bitki yağı, marqarin və digər piylər	89.8	104.95	106.32	118.37

Aparılmış təhlil göstərir ki, 2010-cu ildə tərəvəz və bostan bitkiləri, balıq və balıq məhsulları, yumurta və bitki yağlarının faktiki istehlak minimum istehlak səbətinin normasından aşağı, digər məhsullar üzrə isə yuxarı olmuşdur (xüsusən, şəkər üzrə) olmuşdur. 2014 və 2015-ci illərdə balıq və balıq məhsulları istisna olmaqla faktiki istehlak normadan yüksək olmuşdur. Dinamikasını nəzərdən

keçirdikdə görmək olar ki, 2010-cu ilə nəzərən 2015-ci ildə artım tempi çörək və çörək məhsulları, süd və süd məhsulları, şəkər və qənnadı məmulatları üzrə aşağı olmuşdur.

Ərzaq Təhlükəsizliyi nöqtəyi-nəzərindən adambaşına düşən kənd təsərrüfatı məhsullarının digər ölkələrlə müqayisə edilməsi daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Cədvəl 11

**2015-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı
(adambaşına, kq)**

Ərzaq məhsullarının adı	Azərbaycan	Belarus	Qazaxıstan	Qırğızıstan	Moldova	Rusiya
Taxıl	247	1009	993	259	822	721
Şəkər çuğunduru	18	507	1	31	381	211
Kartof	87	663	197	237	75	216
Tərəvəz	126	183	201	165	92	106
Meyvə və giləmeyvələr	87	66	13	42	140	21
Ət	31	113	52	36	34	62
Süd	197	707	293	259	148	211
Yumurta (ədəd)	166	407	248	80	181	287

Cədvəldən görüldüyü kimi taxıl və ət istehsalına görə Azərbaycanda gerilik mövcuddur. Şəkər çuğunduru istehsalına görə Qazaxıstan istisna olmaqla həmin vəziyyət təkrarlanır. Kartof, tərəvəz və süd istehsalında yalnız Moldovanı üstələyir. Meyvə və giləmeyvələr üzrə yalnız Moldovadan geri qalır. Yumurta istehsalında isə yalnız Qırğızıstandan irəlidir. Ölkələrarası müqayisələr üzrə aparılmış təhlil göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında meyvə və giləmeyvə istisna olunmaqla digər məhsulların istehsalında gerilik müşahidə olunur.

Cədvəl 12

Əsas növ kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları idxalının dinamikası, min ton

N	Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının adı	2011	2012	2013	2014	2015	2011-ci ilə nisbətən 2015-ci ildə artım tempi, %
1	Buğda	1166.6	1366.3	1451.3	1195.7	1353.1	116.0
2	Kartof	67.4	60.3	62.5	129.4	124.8	185.0
3	Təzə tərəvəz	106.2	55.7	21.5	22.7	25.5	24.0
4	Təzə meyvə	72.6	49.2	20.2	14.1	57.9	79.7
5	Süd və qaymaq	12.1	8.4	12.1	10.0	8.8	73.3
6	Quş yumurtaları, mln ədəd	291.9	53.4	46.2	54.7	51.4	17.6
7	Buğda unu	180.6	15.2	46.4	4.0	5.8	3.2
8	Xam şəkər və şəkər	316.2	374.9	399.8	432.8	291.5	92.2
9	Şəkərdən hazırlanan qənnadı məmulatlar	27.4	23.2	23.1	23.7	21.2	77.3
10	İribuynuzlu heyvan əti	5.6	3.9	5.1	4.4	5.1	90.4
11	Quş əti və əlavə ət məhsulları	15.1	10.3	2.6	9.2	7.4	48.9
12	Ət kolbasası və digər analogi məhsullar	0.9	0.7	0.7	1.4	1.1	127.2
13	Təzə və dondurulmuş balıq	9.4	10.0	12.7	12.7	9.9	105.8
14	Kərə yağı, digər süd yağları və pastaları	8.4	10.7	8.4	9.8	13.8	164.8
15	Bitki yağları	94.3	124.2	107.5	115.5	115.2	122.1
16	Marqarin, digər qida qarışıqları	11.3	10.2	7.7	14.3	14.1	124.5
17	Makaron məmulatları	4.3	4.8	5.9	5.5	9.1	208.4
18	Çay	9.2	7.6	9.0	8.2	7.5	81.3

Cədvəldən göründüyü kimi 2011-ci ilə nəzərən 2015-ci ildə buğda, kartof, kolbasa, balıq, bitki yağları, kərə yağı və makaron məmulatlarının idxalı artmış, digər məhsulların idxalı isə azalmışdır.

Qeyd edək ki, istehsal olunan ərzağın müəyyən hissəsi ixrac edilir. Aşağıda əsas növ kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ixracının 2011-2015 – ci illər üzrə dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 13

Əsas növ kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ixracının dinamikası, min ton

N	Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının adı	2011	2012	2013	2014	2015	2011-ci ilə nisbətən 2015-ci ildə artım tempi, %
1	Buğda unu	-	0.06	-	0.04	0.06	-
2	Kartof	91.7	58.8	53.9	49.5	36.7	40.0
3	Təzə tərəvəz	65.8	54.6	65.5	76.7	83.3	126.6
4	Təzə meyvə	176.2	220.4	173.2	156.6	173.0	98.2
5	Şəkər	221.7	213.2	249.3	230.4	220.8	99.6
6	Bitki yağları	24.0	33.4	37.0	27.4	23.5	97.7
7	Marqarin, digər qida qarışıqları	14.6	18.0	20.2	23.9	27.2	186.2
8	Meyvə və tərəvəz konservləri	5.3	6.3	8.7	5.6	2.9	54.0
9	Meyvə və tərəvəz şirələri	13.7	8.6	9.8	8.4	6.7	48.9
10	Çay	7.5	7.0	7.6	5.4	4.3	57.0

Cədvəl 13 – dən göründüyü kimi un ixracı 2012, 2014, 2015 – ci illəri əhatə etmişdir. Tərəvəz və marqarin istisna olmaqla 2011-ci ilə nəzərən 2015-ci ildə digər məhsulların ixracı azalmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində milli iqtisadiyyatı dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli şəkildə inteqrasiya etmədən inkişaf etdirmək mümkün deyil. Bu dünya təcrübəsində sınaqdan keçirilmiş təbii bir prosesdir. Xarici iqtisadi əlaqələrin, o cümlədən xarici ticarət dövriyyəsinin müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsinin prinsipləri əsasında həyata keçirilməsi üçün bir sıra strateji məsələlər həll edilməlidir və ölkənin ixrac potensialının elm tutumlu məhsullar hesabına artırılmasına yönəldilməlidir. Ən vacib məsələlərdən biri xarici ticarət dövriyyəsində müsbət saldonun təmin edilməsidir.

Zəngin təbii-iqlim şəraitinə malik olan respublikamızda ərzaq məhsullarının idxalı mövcud resurs və təbii iqlim potensialından səmərəli istifadə edilməməsini göstərən ən mühüm bir indikatordur.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əsas tənzimləyici qüvvə tələb və təklifdir. İdxal hesabına təklifin artması istehlakçılar üçün əlverişli olsa da, ümumiyyətlə iqtisadi inkişaf üçün daxili ehtiyat mənbələrinin səfərbər edilməsinə mənfi təsir göstərir.

a) Hər il 700-1000 milyon ABŞ dollarından çox valyuta xarici istehsalçıları stimullaşdırır. Bunun nəticəsində valyuta bazarında təklifin həcmi azalır və manatın alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşür;

b) əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı səviyyədə olması, idxal hesabına təklifin artırılması nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin aşağı düşməsi istehsalın stimullaşdırılmasına mənfi təsir göstərir.

v) kənd yerlərində torpaq sahələrindən səmərəsiz istifadə edən, yəni əkib-becərməyən ailə və fermer təsərrüfatlarının sayı artır.

Ərzaq təhlükəsizliyi nöqtəyi-nəzərindən, inkişafın əsas strateji xətti, daxili bazarın tutumunun daxili istehsalın hesabına ödənilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Başqa sözlə desək, istehsalın

həcmi milli təklifi artırmaq üçün milli kənd təsərrüfatı bütün determinantlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını həyata keçirmək lazımdır.

Ərzaq təhlükəsizliyinin ümumi səviyyəsi (ƏTÜS) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\text{ƏTÜS} = (1 - (I - E) / \text{ƏƏİ}) * 100, \quad (18)$$

burada, I – idxalın dəyəri; E – ixracın dəyəri; ƏƏİ – ölkə əhalisinin ərzaq istehlakıdır.

Bu göstəricinin hesablanması istifadə olunan məlumatlar aşağıdakı cədvəllərdə verilmişdir.

Cədvəl 14

**Əsas növ kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları idxalının dinamikası,
min ABŞ dolları**

N	Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının adı	2011	2012	2013	2014	2015
1	Buğda	282015	339828.5	395282.4	293942.8	296831
2	Qarğıdalı	18966.5	20222.6	27663.7	26024.4	31202.6
3	Düyü	6492	6302	6625.8	2661	8031.5
4	Kartof	5258.9	5531.4	7211.4	8641.8	11204.9
5	Təzə tərəvəz	24814.2	13453.1	4051.4	2390.5	6149.3
6	Təzə meyvə	42611.6	19734.2	13506.2	10000.5	33299.5
7	Süd və qaymaq	9290.3	6966.8	9441.3	7525.9	5761.7
8	Quş yumurtaları	23642.9	10308.8	9245.4	10513.4	8609.1
9	Buğda unu	60331.5	6108.8	17975.11	1395.6	1601.9
10	Xam şəkər və şəkər	166962.5	175590	201516	205275.4	124490.7
11	Şəkərdən hazırlanan qənnadı məmulatlar	29287.7	25641.9	24944.9	28674.5	23135.2
12	İribuynuzlu heyvan ət	8872.8	6740.9	12289.8	9938.1	10899.7
13	Quş ət və əlavə ət məhsulları	11217	7492.8	1959.2	7017.6	6240.9
14	Ət kolbasası və digər analogi məhsullar	3170.1	2235.4	2590	4003.4	1978.6
15	Ət və balıq konservləri	11082.8	11023.4	12221.7	8941.2	6760.1
16	Təzə və dondurulmuş balıq	5642.9	6023.8	7888.8	7989.4	6868.7
17	Kərə yağı, digər süd yağları və pastaları	25915.7	29591.1	21313.7	25118.6	22392.6
18	Bitki yağları	78480.4	95516.3	68571.1	71455.9	70291
19	Makaron məmulatları	2882.2	3706.9	3590.1	3558.3	5114.1
20	Marqarin, digər qida qarışıqları	16174.2	11314.6	6702.1	16078	13227.4
21	Şokolad və şokolad məhsulları	33848.7	40651.7	46731.9	43035	33411.4
22	Çay	20397.9	16444	20321.8	18992	16319.9
23	Meyvə və tərəvəz konservləri	13863.5	17243.7	20922.1	20074.5	16514.4
24	Meyvə və tərəvəz şirələri	5674.4	6470.1	7291.2	7214.2	4245.3
Cəmi:		906895.7	884142.8	949857.11	840462	764581.5

Cədvəl 15

**Əsas növ kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ixracının dinamikası,
min ABŞ dolları**

N	Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının adı	2011	2012	2013	2014	2015
1	Buğda unu		29.1		23	20.5
2	Kartof	29746.2	20167.6	21510	31968.5	20950.2
3	Təzə tərəvəz	48420.9	35620.2	55595.2	66847.8	70692
4	Təzə meyvə	152561.2	207735.3	173311.6	191952.5	220087.8
5	Şəkər	198390	214163.8	243642.5	221205.2	212087.9
6	Bitki yağları	63461.7	106153.6	110009.4	78976	55930.5
7	Marqarin, digər qida qarışıqları	33028.9	40946.6	45035.5	51810.5	47846.5
8	hidrogenləşdirilmiş piylər və yağlar	77266.3	74665.8	72811.9	59548.2	49545.4
9	Meyvə və tərəvəz konservləri	7664.8	9880	12033.3	8087.9	3945.7
10	Meyvə və tərəvəz şirələri	13701.6	8814.4	9931.7	9055.3	6911
11	Çay	32284.2	37431.1	44343	31245.1	19501.5
Cəmi:		656525.8	755607.5	788224.1	750720	707519

Ölkə üzrə əhalinin ərzaq istehlakını hesablamaq üçün ev təsərrüfatlarında ərzaq məhsullarına ayda adambaşına düşən istehlak xərcləri göstəricisindən və ölkə əhalisinin sayından istifadə olunur.

Cədvəl 16

Ölkə əhalisinin ərzaq məhsulları üzrə illik istehlak xərcləri

İllər	Ölkə əhalisi, min nəfər	Ərzaq məhsullarına, aylıq istehlak xərcləri, adambaşına, manat	Ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına, aylıq istehlak xərcləri, min manat	Ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına, illik istehlak xərcləri, min manat
2010	8997.6	71.1	639729.4	7676752.3
2011	9111.1	82.4	750754.6	9009055.7
2012	9235.1	87.3	806224.2	9674690.8
2013	9356.5	91.8	859301.0	10311611.5
2014	9477.1	95.6	906010.8	10872129.1
2015	9593.0	99.4	953544.2	11442530.4

Mövcud məlumatlardan istifadə etməklə ərzaq təhlükəsizliyinin ümumi səviyyəsinin hesablanması aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 17

Ərzaq təhlükəsizliyinin ümumi səviyyəsinin hesablanması

İllər	Ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları, min ABŞ dolları		idxal - ixrac üzrə qalıq			Ölkə əhalisinin illik ərzaq istehlakı xərcləri, min manat	Ərzaq təhlükəsizliyinin ümumi səviyyəsi, faiz
	idxalı	ixrac	min dollar	dolların kursu	min manat		
2011	906895.7	656525.8	250369.9	0.7897	197717.11	9009055.7	97.8
2012	884142.8	755607.5	128535.3	0.7856	100977.33	9674690.8	99.0
2013	949857.1	788224.1	161633.0	0.7845	126801.10	10311611.5	98.8

İllər	Ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları, min ABŞ dolları		idxal - ixrac üzrə qalıq			Ölkə əhalisinin illik ərzaq istehlakı xərcləri, min manat	Ərzaq təhlükəsizliyinin ümumi səviyyəsi, faiz
	idxalı	ixrac	min dollar	dolların kursu	min manat		
2014	840462.0	750720.0	89742.0	0.7844	70393.62	10872129.1	99.4
2015	764581.5	707519.0	57062.5	1.0261	58551.83	11442530.4	99.5

Aparılmış hesablamalar göstərir ki, əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin ümumi səviyyəsi yüksəkdir və dinamik olaraq bu səviyyə artır. Belə ki, 2011-ci ilə nəzərən 2015-ci ildə artım 1.7% təşkil etmişdir.

Ərzaq təhlükəsizliyini ayrı-ayrı məhsullar yaxud məhsul qrupu üzrə hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək məqsədəuyğun hesab edilir:

$$\Theta TH = (IH/\$H) * 100, \quad (19)$$

burada, IH – istehsalın həcmi+ ehtiyatların dəyişməsi (ilin əvvəlinə və sonuna olan ehtiyatların fərqi); $\$H$ – şəxsi və istehsal istehlakının ölkə daxilində ümumi həcmidir.

İstehsalın həcmi (ehtiyatlar nəzərə alınmaqla) istehlakın həcmindən böyük olduqda ərzaq təhlükəsizliyinə nail olunur. Yuxarıdakı düsturla hesablanan ərzaq təhlükəsizliyi əmsalı daxili istehlakın hansı həcmnin öz istehsalı hesabına təmin etdiyini ifadə edir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin əsas göstəriciləri və onların hüdudunun səviyyəsi aşağıdakı şəkildə verilir:

- Taxıl və kartof – 95% və yuxarı;
- Süd və süd məhsulları – 90% və yuxarı;
- ət və ət məhsulları – 85% və yuxarı;
- şəkər, bitki yağı və balıq məhsulları - 80% və yuxarı.

Özünü təminatmənin bu hüdud qiymətləri ərzaq təhlükəsizliyinin meyarları hesab edilir: əsas növ ərzaq məhsulları üzrə özünü təminatmənin səviyyəsi bu hüduddan aşağı olmadıqda, təhlükəsizlik təmin edilmiş olur, əks halda isə problemin mövcud olması qənaətinə gəlinir.

Azərbaycanın ərzaq balansları əsasında ayrı-ayrılıqda əsas növ ərzaq məhsulları üzrə ərzaq təhlükəsizliyini yaxud özünü təminatmənin səviyyəsi (19) düsturu vasitəsilə hesablanmışdır.

Cədvəl 18

Əsas məhsullar üzrə özünü təminatmənin səviyyəsi (%)

Məhsullar (norma üzrə hüdudları)	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Buğda (>95%)	56.0	61.4	57.9	58.7	64.8	58.2
Kartof (>95%)	111.0	108.7	104.9	104.3	95.7	94.8
Süd və süd məhsulları (>90%)	71.6	72.5	73.8	77.7	78.0	86.4
Bütün növ mal-qara və quş ətini (>85%)	88.2	87.7	92.2	92.9	92.9	95.2
Bitki yağları (>80 %)	74.7	62.7	63.9	75.6	67.1	60.8
Şəkər (>80 %)	154.4	198.1	179.3	181.5	170.7	177.8

Cədvəldən görüldüyü kimi buğda üzrə özünü təminatmənin səviyyəsində müxtəlif dövrlər üzrə kiçik dəyişikliklər baş vermişdir və bütövlükdə 2010 - 2015-ci illər üzrə 95%-lik hüdudundan xeyli aşağı olmuşdur. Kartof üzrə özünü təminatmənin səviyyəsi 2010-cu ildə yüksək səviyyəni təşkil etmişdir. Sonrakı illərdə azalma müşahidə edilmiş və bu vəziyyət 2015-ci ilədək davam etmişdir. 2010-cu ildə özünü təminatmənin səviyyəsi 111%, yəni, 95%-lik hüdudundan 16% artıq olmuşdursa,

artıq 2015-ci ildə bu səviyyə 94.8%-ə düşməklə 0.2% (95%-94.8%=0.2%) hüdudun səviyyəsindən aşağı olmuşdur. Süd və süd məhsulları üzrə özünütəminatmənin səviyyəsi 90%-lik hüdudundan aşağı olsa da bu əmsal dinamik olaraq artmış və 2010-cu ilə nəzərən 2015-ci ildə 86.4% olmaqla 14.8% (86.4%-71.6%=14.8%) artım qeydə alınmışdır, yəni 90%-lik hüduduna yaxınlaşmışdır. Bütün növ mal-qara və quş eti üzrə vəziyyət qənaətbəxş hesab edilir. Belə ki, bütün dövrlər üzrə bu göstərici 85%-lik hüdudundan yüksək olmuş və dinamik olaraq artmışdır. Bitki yağları üzrə vəziyyət aşağı səviyyəni təşkil etməklə 80%-lik hüdudundan geri qalmışdır. Cədvəldən görüldüyü kimi 2010-2012-ci illər üzrə azalma baş vermiş, 2013-cü ildə artım hiss olunsa da artıq 2014-cü ildən etibarən aşağı düşməyə başlamışdır və artıq 2015-ci ildə 80%-lik hüdudundan 19.2% aşağı olmuşdur. Şəkər məhsulu üzrə özünütəminatmə çox yüksək olmaqla 80%-lik hüdudunda demək olar ki, iki dəfədən çox olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərzaq təhlükəsizliyinin hesablanması müxtəlif metodikaları mövcuddur. Bu səbəbdən alınan nəticələrdə müəyyən fərqlər mövcud ola bilər.

Ərzaq təhlükəsizliyi nöqteyi-nəzərindən əhalinin gəlirləri üzrə diferensiasiya göstəriciləri əsasında təhlil aparılması metodoloji cəhətdən daha düzgündür. Bu ondan irəli gəlir ki, hətta iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə işləyənlərin orta aylıq əmək haqqı bir-birindən kəskin fərqlənir. Ev təsərrüfatlarının büdcələrinin tədqiqi nəticəsində əldə edilmiş informasiyalar əsasında əhalinin pul gəlirləri və xərclərinin strukturu cədvəl 19-da verilmişdir.

Cədvəl 19

Ev təsərrüfatlarının adambaşına aylıq pul gəlirləri və istehlak xərclərinin tərkib elementləri üzrə həcmi və strukturunun dinamikası

Gəlirlərin və istehlak xərclərinin tərkibi	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Gəlirlər – cəmi	144.1	166.0	190.8	214.7	230.0	240.4
Məşğulluqdan gəlirlər	50.0	54.4	62.1	70.7	74.8	78.2
Özüməşğulluqdan gəlirlər	36.3	42.2	48.6	55.2	61.2	63.9
Kənd təsərrüfatından gəlirlər	20.1	23.3	26.3	29.8	30.6	32.1
İcarədən gəlirlər	1.3	1.4	1.5	1.6	1.7	1.7
Əmlakdan gəlirlər	0.3	0.4	0.4	0.5	0.5	0.5
Alınmış cari transfertlər	21.8	27.5	32.2	34.6	36.7	38.0
Digər gəlirlər	14.3	16.8	19.7	22.3	24.5	26.0
İstehlak xərcləri, cəmi	147.2	173.0	201.9	221.4	234.9	245.6
Ərzaq məhsullarına	71.1	82.4	87.3	91.8	95.6	99.4
Paltar və ayaqqabıya	10.4	11.3	13.8	15.9	16.3	16.9
Su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	9.9	12.5	14.9	17.0	17.3	18.2
Ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa	10.1	11.6	17.0	19.8	22.1	23.2
Səhiyyə xidmətlərinə	5.4	6.8	9.2	10.3	11.5	12.0
Nəqliyyat xərcləri	8.6	10.9	12.4	14.2	14.7	15.3
Rabitə xərcləri	3.9	5.1	6.1	6.8	7.7	8.2
Sair mallar və xidmətlər	27.8	32.4	41.2	45.6	49.7	52.4

Cədvəldən görüldüyü kimi, müqayisə edilən dövrdə seçmə statistik tədqiqata daxil olan ev təsərrüfatlarının pul gəlirləri və istehlak xərcləri 2011-ci ilə nəzərən 2015-ci ildə 1.7 dəfə, artmışdır. Gəlirlərin və istehlak xərclərinin strukturunda müvafiq olaraq əhalinin gəlir və xərclərinin tərkib elementlərinin dəyişməsinə aşağıda verilmiş cədvəl əsasında müəyyən etmək olar.

**Ev təsərrüfatlarının adambaşına aylıq pul gəlirləri və istehlak xərclərinin
tərkib elementləri üzrə həcmi və strukturunun dinamikası
(gəlir və xərclərə nəzərən faizlə)**

Gəlirlərin və istehlak xərclərinin tərkibi	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Gəlirlər – cəmi	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
Məşğulluqdan gəlirlər	34.70	32.77	32.55	32.93	32.52	32.53
Özüməşğulluqdan gəlirlər	25.19	25.42	25.47	25.71	26.61	26.57
Kənd təsərrüfatından gəlirlər	13.95	14.04	13.78	13.88	13.30	13.35
İcarədən gəlirlər	0.90	0.84	0.79	0.75	0.74	0.71
Əmlakdan gəlirlər	0.21	0.24	0.21	0.23	0.22	0.21
Alınmış cari transfertlər	15.13	16.57	16.88	16.12	15.96	15.81
Digər gəlirlər	9.92	10.12	10.32	10.38	10.65	10.82
İstehlak xərcləri, cəmi	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
Ərzaq məhsullarına	48.30	47.62	43.23	41.47	40.70	40.46
Paltar və ayaqqabıya	7.07	6.53	6.84	7.18	6.94	6.88
Su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	6.73	7.23	7.38	7.68	7.35	7.41
Ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa	6.86	6.71	8.42	8.94	9.41	9.45
Səhiyyə xidmətlərinə	3.67	3.93	4.56	4.65	4.90	4.89
Nəqliyyat xərcləri	5.84	6.30	6.14	6.41	6.26	6.23
Rabite xərcləri	2.65	2.95	3.02	3.07	3.28	3.34
Sair mallar və xidmətlər	18.88	18.73	20.41	20.60	21.16	21.34

Əhalinin gəlirlərinin strukturunda məşğulluqdan, eləcə də kənd təsərrüfatından gələn gəlirlər azalmış, özüməşğulluqdan gələn gəlirlər artmışdır. İstehlak xərclərinin strukturunda ərzaq mallarına, paltar və ayaqqabıya çəkilən xərclər azalmış, digər xərclər isə artmışdır.

Göründüyü kimi, gəlirlərin və istehlak xərclərinin dinamikası Engel qanununa müvafiq olaraq dəyişir. Başqa sözlə desək, əhalinin pul gəlirləri artdıqca, istehlak xərclərində ərzaq məhsullarına çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi azalır. Əhalinin ərzaq məhsullarına çəkdiyi xərclərin cəmi istehlak xərclərində xüsusi çəkisi çox yüksək deyildir. (40.5%). Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin gəlirləri artdıqca onların ərzaq məhsulları üzrə xərclərinin artımında böyük fərq yaranmırsa, bu iqtisadi inkişafın müsbət göstəricisi kimi qiymətləndirilir. Cədvəldən göründüyü kimi 2011-ci ilə nəzərən ev təsərrüfatlarının gəliri 1.7 dəfə artsa da, ərzaq məhsullarına çəkilən xərclər 1.4 dəfə artmışdır.

Milli iqtisadiyyatın transformasiya edildiyi bir şəraitdə əsas determinantlardan biri kimi, idarəetmənin bütün səviyyələrində menecment sisteminin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə müvafiq olaraq yenidən qurulması ən mühüm və çətin məsələlərdən biridir. Menecment sistemi mahiyyət etibarı ilə maliyyə, istehsal, istehlak, informasiya, satış və biznesin idarə edilməsində səmərəli siyasətin həyata keçirilməsi üzrə metod, prinsip və üsulların məcmusudur. Menecment sistemi kənd təsərrüfatının determinantlarının elmi əsasda idarə edilməsini və onların qarşılıqlı əlaqə, qarşılıqlı asılılıqda hərəkətə gətirilməsini təmin etməyə yönəldilməlidir. Ərzaq Təhlükəsizliyinin məqsədlərinin və bu məqsədlərə nail olmaq üçün mövcud iqtisadi potensialın rəqabət qabiliyyətinin ehtiyat mənbələrinə və qiymətli sənəyə çevrilməsi üzrə kompleks işlərin proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması, təşkil və həyata keçirilməsi menecment sisteminin istiqamətlərini müəyyən edir.

Ərzaq təhlükəsizliyi iqtisadi təhlükəsizliyin ən vacib bir alt sistemi kimi iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsi üzrə vəzifələri sırasına daxildir və bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı məqsədlərin reallaşmasını tələb edir:

- a) iqtisadi atrım və iqtisadi inkişaf;
- b) yüksək və səmərəli məşğulluq səviyyəsi;
- c) iqtisadi səmərəliliyə nail olmaq;
- d) manatın məzənnəsi və qiymətlərin stabilliyi;
- e) gəlirlərin ədalətli bölüşdürülməsi;
- f) xarici ticarət dövriyyəsinin balanslaşdırılması.

Menejment sisteminin keyfiyyəti, hər şeydən əvvəl, iqtisadi səmərə və səmərəlilik göstəriciləri ilə müəyyən edilir. Yalnız bu əsasda digər məqsədlərə nail olmaq mümkündür.

Kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərə və səmərəliliyi bir sıra amillərdən asılıdır:

- 1) kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı;
- 2) hər hektar əkin sahəsinə ümumi məsrəflər;
- 3) istehsal edilmiş məhsul vahidinin satış qiyməti.

Rəqabət şəraitində satış qiymətinin artırılması qeyri-mümkündür. Deməli, yeganə yol əmək məhsuldarlığının artırılmasından və bu əsasda məhsul vahidinə məsrəflərin aşağı salınmasından ibarətdir. Əmək məhsuldarlığının artırılması, məsrəflərin artırılmasını, istehsalın sənaye əsasında təşkilini tələb edir.

Beləliklə, ərzaq təhlükəsizliyi kənd təsərrüfatı sisteminin parametrlərinin proporsional inkişaf etdirilməsi əsasında onun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini tələb edir. Ərzaq təhlükəsizliyinin sistemli yanaşma əsasında proqnozlaşdırılması və bu əsasda idarəetmə üzrə optimal qərarların qəbul edilməsi praktiki və həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təşkili ilk növbədə beynəlxalq təcrübədən istifadənin zəruri olmasını şərtləndirir. Bu təcrübə əsasında milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla yeni sistem tərtib olunur. Mövcud materialda təsvir olunan indikatorlar əsasında ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsini müəyyən etmək üçün metodika işlənib hazırlanır. Indikatorlar cədvəl şəklində tərtib olunur və onların əsasında regional və ölkə səviyyəsində ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsini müəyyən etmək üçün metodika təklif olunur.

Nəzərdən keçirilən indikatorların təhlil olunması və müəyyən təkliflərin verilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Aparılan araşdırmalara əsasən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyasına sistemli yanaşmaq lazımdır;
- endogen (istehsal, əkin sahəsi, məhsuldarlıq, kommersiya idxalı, daxili istehsalçı qiyməti və ərzaq istehlakı) və ekzogen (əhali, dünya qiyməti, qalıqlar, toxum üçün istifadə, ərzaq ixracı, gübrə və digər kapital idxalı, kənd təsərrüfatında işçi qüvvəsi, ərzaq yardımı, ÜDM, mallar, idxal və ixrac xidmətləri, xalis xarici kredit, ixracın dəyəri, ixracın defilyatoru, gəlirlər, iqtisadi perspektiv, gəlirin paylanması) göstəricilər ayrı-ayrılıqda öyrənilməlidir;
- ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsinin təhlili üçün müqayisə bazasının düzgün müəyyən edilməsi metodoloji və praktiki cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir;
- müqayisə bazasının müəyyən edilməsi üçün statistik məlumat bazası beynəlxalq standartlara uyğun olmalıdır;

- ərzaq istehlakı norması ölkə üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış qida təhlükəsizliyinə müvafiq müəyyənləşdirilməlidir;
- ərzaqla özünü təmin etmə dərəcəsi son istehlaka (FAO-nun metodikasında aralıq istehlak nəzərə alınır ki, bu da ikili uçota səbəb olur) əsasən müəyyənləşməlidir;
- idxaldan asılılıq son istehlaka görə (aralıq istehlak istisna olmaqla) müəyyənləşməlidir.
- ərzaq təhlükəsizliyinin ölkə üzrə vahid informasiya sistemi yaradılmalıdır.